Nagy Ágnes:
Állampolgár a lakáshivatalban: politikai berendezkedés és hétköznapi érdekérvényesítés, 1945–1953
(Budapesti lakáskiutalási ügyek és társbérleti viszályok)

Kérdésfeltevés

Az 1945-től Budapesten működő hatósági lakáskiutalási rendszerben – miközben a bérházak államosítására csak 1952-ben került sor – a lakásbérlésnek a háztulajdonos és a bérlő között létrejövő magánjogi szerződéses kapcsolatát a bérlőt állampolgárként a közhöz fűző viszony váltotta fel. Az egyénnek lakásra, illetve lakrészre való jogosultságát a köz, vagyis az azt megtestesítő lakáshivatal előtt kellett bizonyítania. A köz szereplőként való megjelenése a lakásbérlésben azt vonta maga után, hogy a hivatal előtt megjelenő egyén a közérdek nevében léphetett fel, az egyéni érdek közérdekként vált megjeleníthetővé. Ily módon a lakáskérelmek, illetve lakásviták szereplőinek önmeghatározása az egyén és a társadalom viszonyára vonatkozó elképzeléseket mozgósíthatott. A lakásbérlés áthelyeződése a magánszférából a köz szférájába ugyanakkor egy másik következménnyel is járt. Ahogy a lakásbérlés az egyén magánügyéből az egyén és a köz viszonyát érintő üggyé vált, úgy az egyén lakással kapcsolatos magatartása is a közhöz való viszonyulásként értelmeződött, és a köz megítélése, ellenőrzése alá került.

A kiutalási rendszer ugyanakkor nem a lakások hatósági/hivatali nyilvántartására alapozva működött, hanem az üres, illetve kiigényelhető lakások és lakrészek igénylők általi felderítésére. Miközben a lakáshivatal kizárólag konkrétan megjelölt lakásra, illetve lakrészre benyújtott kérelem ügyében járt el, aközben nem rendelkezett olyan nyilvántartással – úgynevezett lakáskataszterrel –, amely valamennyi budapesti lakásra vonatkozóan rögzítette volna azok nagyságát, a benne lakók számát, valamint ki- és beköltözéseit. Így, bár a hatósági kiutalási rendszer az „indokolt lakásszükséglet” fogalma révén a szobaszám és a lakószám arányára épült, az egyes lakásokon belüli viszonyokról a hivatalnak nem voltak nyilvántartott információi. A kiigényelhető lakóterület felkutatását a rendszer a kérelmezőkre hárította, maga a hivatal csak a konkrét lakást megjelölő kiutalási kérelem beérkezése után folytatott helyszíni vizsgálódást.

A rendszer ilyenfajta működése azzal a következménnyel járt, hogy a budapesti lakosok – mind az egyazon lakásra pályázók egymással szemben, mind az igénylő a lakás addigi bérlőjével vagy tulajdonosával szemben – egymással közvetlen érintkezésben folytattak vitát a lakásokért, amit nem egy hatósági készletből kellett igényelniük, hanem egymástól kellett elvitatniuk. Ez a sajátos helyzet, melyben a kiutalás az állampolgárok egymás feletti ellenőrzésére épült, és amit a társbérleti együttélés súlyosbított, a hétköznapi viták tömegét generálta. Olyan vitákét, amelyekben a szembenálló feleknek a köz ellenőrzése és rendelkezése alá helyezett lakásokért a köz színe előtt kellett megküzdeniük.

1945-ben és az azt követő években a köz jelenléte a lakásbérlésben annak politikummal való telítődésével járt együtt. A zsidóüldözés, a német megszállás és a nyilas uralom nyomán a lakásügy politikailag terhelt kérdéssé vált. A zsidónak minősített állampolgároktól elvett lakások ügyében, valamint a német megszállás és a nyilas uralom alatti lakáskiutalásokkal kapcsolatban az új politikai hatalomnak állást kellett foglalnia, amely állásfoglalás egyúttal a politikai megtisztításnak, a háború utáni számonkérésnek a kérdéséhez kapcsolódott szorosan. A hatósági lakáselosztás az igényjogosultak halmazának (jogi) körülhatárolásában ugyanis közvetlenül vetette fel az új társadalmi közösség és a politikai bűnösség meghatározásának kérdését. Az ezzel kapcsolatos politikai és jogi döntések az új berendezkedés értékrendjét hétköznapi érvényesülésében érintették. Eközben a mindennapok részévé váló politikai megtisztítás – elsősorban az igazoló eljárások révén – olyan közeget teremtett, amelyben a köztől kapott javak tekintetében a jogosultságról alkotott hétköznapi elgondolások könnyen a politikai érdemek és bűnök képzeteivel itatódtak át.

Ezeket a körülményeket összegezve a lakáskérelmezést, illetve a lakáskiutalást olyan helyzetként vizsgáltam, amelyben a politikai-társadalmi rendről alkotott, avagy azt rutinszerűen fenntartó hétköznapi képzetek jelentek meg. A lakásügyi viták szereplőinek megszólalásai az egyén és a társadalom viszonyáról, a közérdekről, a közhatalomról, valamint az új társadalmi berendezkedést meghatározó társadalmi szerepekről, a közösség és az „ellenség" kijelöléséről folytatott nyilvános beszédnek képezték szerves részét. A lakásvitákban az önmegjelenítés, illetve az ellenfél megjelenítése, a sérelmek és igazságtalanságok megfogalmazása ezekbe a diszkurzív folyamatokba illeszkedett: az új politikai-társadalmi rend közösségének diszkurzív megteremtésébe, a közösségen belüli és az azon kívüli szerepek kialakításába. Az egyén és a lakáshivatal közötti egyezkedés a köz(hatalom) működéséről, a köztől kapott jogokról, a társadalomba tartozásról, illetve abból történő kirekesztésről alkotott hétköznapi képzetek, elgondolások megfogalmazását, a közt megtestesítő hivatallal szembeni elvárások kifejezésre juttatását váltotta ki, egy olyan

időszakban, amikor a politikai és társadalmi rend a maga egészében is újragondolás, illetve újbóli berendezkedés tárgyát képezte.

A lakáshivatalhoz forduló állampolgárok ugyanakkor a közintézmények hatásköreit is próbára tették. Amikor valamely általuk kiválasztott hivatalhoz/hatósághoz fordultak ügyükkel, akkor az adott hivatalokról/hatóságról kialakított előzetes elképzeléseiknek megfelelően azt feltételezték, hogy az az általuk használt érvelési módot érteni fogja, és érvényre juttatja. Mindebben a közhatalommal, azaz az állammal és a politikai renddel kapcsolatos elképzeléseiknek és elvárásaiknak adtak hangot. Egy új politikai berendezkedés kialakításának időszakában pedig, mint amilyenek az általam vizsgált évek is voltak, a hétköznapi emberek hivatal előtti megszólalása és érdekérvényesítése az új rend határait kereső, illetve feszegető tapogatózásnak tekinthető. Így feltevésem az volt, hogy az állampolgároknak ez a kettős, egyrészt egy adott hivatalra/hatóságra, másrészt egyfajta érvelési módra irányuló választása – amelynek színe előtt, és amely módon sérelmeiket, illetve érdekeiket megjelenítették – a mindennapi élet adott szférája feletti államhatalmi felügyelet és szabályozás alakításában való aktív részvételt jelentette.

Másik oldalon a lakáskonfliktusok kezelésében az állampolgárok mindennapi életének kereteit, illetve mozgásterüket szabályozó helyi szintű intézmények működési mechanizmusai is feltárulnak. Ezen a szinten a döntéshozási gyakorlatok egyrészt felülről, az államhatalmi tényezők felől, másrészt alulról, az állampolgári kezdeményezések irányából érkező elvárások kereszteződésében alakulnak. Az tehető láthatóvá, ahogyan a jogot, mint a hétköznapi életet szabályozó normarendszert két irányból is használatba veszik. Egyik irányból az állampolgárok a hivatalokról és a jogról, ezen keresztül pedig az állam működéséről alkotott elképzeléseik alapján lépnek fel elvárásaikkal, másik irányból pedig a hivatalok, illetve a hivatalnokok értelmezik, töltik meg tartalommal a kereteit, és alakítanak ki így a jog által kijelölt mozgástérben, vagy akár azon kívül döntéshozási gyakorlatokat. Az állam működése, berendezkedésének milyensége e két szereplő érintkezésében nyilvánul meg.

Arra tettem tehát kísérletet, hogy az 1945 és 1953 közötti politikai és társadalmi berendezkedés magyarázatát az általam a politikum egyik hétköznapi szférájának tekintett lakásügy vizsgálatán keresztül alkossam meg. Abból kiindulva, hogy a hatósági kiutalás rendszerében termelődő lakásügy az új politikai berendezkedést a mindennapiságban meghatározó gyakorlatnak is tekinthető, azt feltételeztem, hogy a lakásügyekben tetten érhető, ahogyan az 1945 utáni politikai berendezkedés a hétköznapi emberek és a közhatalmat képviselő hivatalok, illetve hatóságok érintkezésében, dialógusában alakult. Ha a társadalmi folyamatokat az állampolgárok és a hatóságok közötti érintkezésben szemléljük, akkor a

demokratikus kísérletnek és a pártállam kiépülésének egy olyan magyarázata válik lehetségessé, amely a történeti folyamatokat nem kizárólagosan az államigazgatás intézményeiért folytatott pártharcokként látja és láttatja, hanem hétköznapi konfliktushelyzeteknek különböző intézmények általi kezelésében kialakuló társadalmi beszédmódok és magatartásformák rendszereként. Ily módon a politikai és társadalmi rend működésének mikéntje alakulás közben válik láthatóvá, méghozzá úgy, hogy a hangsúly nem a politikai hatalom oldalára helyeződik, arra a kérdésre, miként hatolt be a politikai hatalom az állampolgárok mindennapi életébe, hanem sokkal inkább a társadalom szerepére. Ezt a rendet itt hétköznapi képzeteik révén az állampolgárok próbálják valamilyen módon működtetni, ők teszik próbára a mindennapi konfliktuskezelési, döntéshozási gyakorlatukban a politikai rendszert magukban hordozó hivatalokat, ezáltal pedig magát a politikai berendezkedést. A politikai rendszer itt abban mutatkozik meg, ahogyan a hétköznapi emberek egy számukra kialakuló kép szerint működő új, „demokratikus" állam keretei között a hivatali úton való érdekérvényesítés módjait, eszközeit illetően tapogatóznak, kísérleteznek, a hivatal pedig válaszadási módjában éppúgy valamilyen politikai berendezkedés mechanizmusai szerint jár el. A politikum társadalomtörténetének látásmódja így az 1945 utáni politikai átalakulásnak a hazai történetírásban bevett tárgyalási módjához képest – amely a kormányzás és az államigazgatás központi szintjén zajló eseményekre korlátozódik, és kizárólag politikusokat helyez a cselekvő szerepébe – egy egészen más nézőpontú ábrázolását teszi lehetővé. A társadalom hétköznapi tagjainak politikai rendről alkotott képzeteivel is számol, méghozzá azok mindennapi (rutinszerű) cselekvésekben, magatartásmódokban való megnyilvánulásaival.

Az időhatárok meghúzásával nem társadalmi folyamatok határait szándékoztam kijelölni. Az 1945-ös határvonal meghúzását az a célkitűzésem indokolta, hogy a háború utáni új politikai rend kialakításának folyamatát ragadjam meg, anélkül, hogy a kontinuitás kérdését feszegetném, vagyis gondolkodás- és cselekvésmódok, magatartásminták eredetét, illetve továbbélését keresném. Ami a másik időhatár megválasztását illeti, 1953-ban új lakásrendelet jelent meg, amely az addigitól eltérő elvi alapokra fektette a hatósági kiutalást.

Források

Az 1945 utáni budapesti lakásügyeknek kizárólag azt a szeletét vizsgáltam, amely a kerületi közigazgatás hatáskörébe volt utalva. Így nem foglalkoztam a munkahelyeken keresztül bonyolított lakáskiutalásokkal. A választást az indokolta, hogy vizsgálatom tárgyává

nem a hatósági kiutalási rendszert, mint intézményt tettem, hanem azt a sajátos helyzetet, és abban a hétköznapi emberek által tanúsított magatartásformákat és gondolkodásmódokat, amely a kerületi lakáskiutalás rendszerében alakult ki a lakóterületnek állampolgárok általi egymástól való elvitatása során. Az új építésű lakások elosztásában szerepet játszó vállalati lakáskiutalások során viszont ilyen viták nem generálódtak, így szempontomból érdektelenek maradtak.

Az általam vizsgált időszakban a lakáskiutalás két- illetve háromszintű eljárást jelentett. Elsőfokon 1945 és 1949 között a kerületi elöljáróságok lakáshivatala, 1950 után pedig a kerületi tanácsok lakásgazdálkodási (lakásügyi) osztálya döntött. E döntéssel szemben 1949-ig a Központi Lakáshivatalhoz, illetve a Lakásügyi Döntőbizottsághoz, majd 1950-től a fővárosi tanács lakásosztályához lehetett fellebbezni. Ezen túlmenően az előbb a népjóléti miniszterhez, utóbb a helyi ipar miniszteréhez benyújtott felülvizsgálati kérelem formájában egy harmadik lehetőséget biztosított a jog a döntés felülbírálására. Ebben a háromszintű lakásügyi eljárásban az iratok a kiutalási kérelem – kiutaló véghatározat – fellebbezés – fellebbezésre tett észrevétel – másodfokú véghatározat sorozatokat alkották, köztes fázisokban a lakáshivatali eljárás részeként lebonyolított helyszíni szemlék (egyfajta környezettanulmányok) során felvett lakásügyi nyomozólapokkal. Ezek azok az irattípusok, amelyek kérdésfeltevésem szempontjából releváns információkat hordoztak, és amelyekre vizsgálódásomat alapoztam.

Az 1945 utáni budapesti lakásügyek erősen selejtezetten maradtak fenn. Az 1945 és 1949 közötti időszakból kizárólag budai kerületek – az I., XI. és XII. kerület – elöljárósági lakáshivatalainak iratai őrződtek meg, valamint a fellebbviteli fórum, a Központi Lakáshivatal iratai. Ez utóbbi hivatalban azonban az ügyek iktatása nem területi elvet követett. 1950-től, a tanácsrendszer korszakából egyetlen kerület lakásügyi osztályának iratai sem kerültek levéltárba, csak a fellebbviteli fórumként működő Fővárosi Tanács Lakásgazdálkodási (Lakásügyi) Osztályának iratai maradtak fenn, ahol viszont kerületi rendben iktattak. E forrásadottságok folytán nem végeztem területi alapú kutatást: a belső pesti bérházas részek lakásügyei az 1945–1949 közötti időszakból csak véletlenszerűen maradtak fenn a Központi Lakáshivatal iratai között, a budai kerületek esetében pedig az 1950 utáni időszak hiányzik. Az 1950 utáni időszakból egyedüli lehetőségként rendelkezésre álló fővárosi tanácsi lakásügyi iratok oly mértékben selejtezettek, hogy teljes lakásügyek nem rekonstruálhatók belőlük.

A vizsgált időszakon belül a közigazgatási rendszer átalakítása eltérő feltételeket teremt a lakásügyek kutatásához. Az elöljárósági lakáshivatalok, valamint a Központi

Lakáshivatal iratai között fennmaradt ügyek egy-egy lakásvita teljes folyamatát teszik nyomon követhetővé, a kiutalási kérelmektől kezdve a fellebbviteli döntésekig. A fővárosi tanács lakásügyi irataiban ezzel szemben csak kiutalási kérelmek, lakásügyi panaszok, véghatározatok és jelentések maradtak fenn, így maguk a viták nem követhetők: csak az egyik fél, valamint a hivatal szólal meg bennük. Ugyanakkor a tanácsi ügyintézésben egy olyan irattípus is megjelenik, amely a kérdésfelvetés bővítésére adott lehetőséget. A jelentés a szocialista társadalomban az állampolgári panasz intézményesítése folytán a lakásügyekbe állampolgári kérésre beavatkozó különböző intézményeknek (például lapszerkesztőségeknek, vagy a Rákosi Titkárságnak) a fővárosi tanács lakásosztálya által adott válasz volt. Ez a műfaj a pártállami intézmények közötti érintkezésre, kommunikációra vonatkozó megállapításokat tett lehetővé.

Ezekhez a forrásadottságokhoz alkalmazkodva az 1945 és 1949 közötti évekre vonatkozóan a hangsúlyt az állampolgárok egymás közötti érintkezésére, vitájára helyeztem, a tanácsrendszer időszakának első éveit illetően pedig az állampolgárok és a hivatal közötti párbeszédet, illetve magának a hivatalnak a működését állítottam középpontba. A lakáshivatali döntéshozás vizsgálatához a kerületi lakásügyi osztályvezetőknek tartott értekezletek jegyzőkönyveit használtam még fel.

Módszerek

A lakáshivatali iratok vizsgálatában kétféle módszert követtem. Egyes fejezetek a lakásügyi iratok – egyrészt a kérelmek, fellebbezések és észrevételek, másrészt a véghatározatok és jelentések – tömeges elemzésére épülnek, míg más részekben egy-egy ügyet a maga egészében vizsgáltam esettanulmány keretében.

Az általam követett elemzési módszer legnagyobb részt diskurzuselemzés. Ezt a módszert alkalmaztam a lakásbérlés jogi szabályozásának, a budapesti lakásügy sajtó általi tárgyalásának, valamint a kiutalási kérelmek és fellebbezések, illetve a lakáshivatali véghatározatok vizsgálatában. Bár a hatósági lakáskiutalás az „indokolt lakásszükséglet" társadalmi helyzettől függetlenül mindenkire egyformán érvényes mércéje révén alapjában számolta fel a társadalmi pozíció és a lakáskörülmények közötti korábbi összefüggéseket, nem tettem kísérletet arra, hogy a kiutalási rendszert a társadalmi (át)rétegződésben játszott szerepén keresztül vizsgáljam. Azon túlmenően, hogy egy-egy ponton a társadalmi pozíciót is magyarázó tényezőként vontam be az értelmezésbe, nem próbáltam meg leírni a lakásszerzési stratégiák, magatartásformák, érdekérvényesítési lehetőségek társadalmi csoportokhoz, illetve

pozíciókhoz kötött tagolódását. Jelen keretek között sokkal inkább logikai átalakulásokra, hétköznapi gondolkodásmódok, képzetek formálódására, illetve ezek intézményesülésére helyeztem a hangsúlyt. A politikai berendezkedés alakulására irányuló kérdésfeltevésem szempontjából nem ítéltem elsődleges szempontnak a társadalmi csoportok, rétegek szerinti differenciálást, amely egyben súlyos forrásbeli és módszertani problémákat is felvetne, így mindenekelőtt a társadalmi kategorizálás kérdését.

A lakásügy átpolitizálódásának, a közösség- és ellenségképzés intézményesülési módjainak körüljárásában elsőként a jog és a sajtó lakásügyi diskurzusát vizsgáltam, mint amin keresztül a politikai hatalom cselekvési kereteket, normákat jelölt ki, illetve a hétköznapi cselekvést meghatározó helyzet- és szerepértelmezési mintákat közvetített. A jog és a sajtó diskurzusának elemzésében arra kerestem a választ, milyen utakat nyitottak meg, vagy éppen zártak le az új politikai hatalom birtokosai a lakásügy átpolitizálása, a politikai megtisztításnak a mindennapi élet e szférájára történő kiterjesztése előtt.

E diskurzuselemzésre épülő fejezetek után két mikrotörténeti esettanulmányban azt figyeltem meg, hogyan próbáltak meg egyrészt egyes állampolgárok lakásügyi érdekeik érvényesítésében, másrészt a közigazgatás tisztviselői hivatali eljárásukban a politikailag kisajátítható közérdek nevében fellépni, egyfajta intézményi háló használatában pártállami mechanizmusokat működésbe hozni, illetve milyen fogadtatásra találtak a hivatalokban és a hatóságoknál ezek a kísérletek, mennyiben bizonyultak érvényesíthetőnek.

Ezután ismét az azonos műfajú iratok tömeges elemzéséhez tértem vissza, és az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején született lakáskiutalási kérelmekben és fellebbezésekben megjelenő ideologikus érvrendszert vizsgáltam. A lakáskérelmek érvkészletét illetően megint csak arra tettem kísérletet, hogy a közösség- és ellenségteremtés hétköznapi intézményesülési módjait figyeljem meg a kérvények jogtól eltérő ideologikus beszédmódjában.

A konkrét esetek kontextusából kiemelt kiutalási kérelmek és fellebbezések elemzése után az 1948 és 1950 közötti évekből fennmaradt lakásviták kapcsán immár vitahelyzeteket vizsgáltam. Az érvkészletek megfigyelése egy jellegzetes vitatípushoz vezetett. Egy olyan vitatípushoz, amelyben a két szembenálló fél két határozottan eltérő érvelési módot követett: az egyik a jog, a másik pedig az ideológia fegyverét alkalmazta. E vitatípus kapcsán tettem kísérletet a magatartásmódok és a társadalmi helyzet közötti összefüggések keresésére is, ezáltal pedig annak a problémának a jelzésére, amely az új politikai rendszerben végbemenő társadalmi átrendeződés – új elit és középréteg megjelenése – felé mutat.

Ahogy ez a kérdés mind a mikrotörténeti esettanulmányok, mind e jellegzetes vitatípus kapcsán többször is felmerült, az utolsó fejezetben az 1950-es évek eleji lakáshivatal

ügyintézési, döntéshozási gyakorlatait vizsgáltam. Hogyan válaszolt a hivatal az állampolgárok vele szemben megfogalmazott, a lakáskiutalás ideologikus értelmezésére alapozott elvárásaira? Milyen szempontrendszert követett a kérelmek, illetve a konfliktusok megítélésében és kezelésében? Milyen valóságértelmezési sémákban, osztályozási rendszerekben képezték le maguknak a lakásügyi előadók és osztályvezetők a konfliktusokat, és hogyan értelmezték magát a kiutalási rendszert azzal az állampolgári elvárással szemben, amely annak társadalmi büntető szerepet tulajdonított?

Az általam alkotott kép töredékes jellegű. Célom az volt, hogy az 1945 és 1950-es évek eleje közötti időszakban Budapesten működő hatósági lakáskiutalási rendszert a különböző szereplők egymástól eltérő nézőpontjából írjam le, a kiutalási rendszer működéséről alkotott eltérő értelmezéseket, képzeteket állítsam egymás mellé, megkísérelve az azokat szervező eltérő logikák megfejtését. Ez a megközelítés kizárta, hogy a rendszer működéséről egyetlen egységes képet alkossak, hiszen az azt meghatározó normákról, logikákról, igényekről többféle elgondolás létezett egymás mellett a korban. Másrészt célom éppen az ezen párhuzamos elgondolások közötti érintkezések – párbeszédek és összeütközések – megfigyelése volt. Annak vizsgálata, miként találkoztak össze a különböző intézményes csatornákban, és hogyan alakultak ezekben a találkozásokban a politikai berendezkedést a hétköznapokban meghatározó mechanizmusok.

Következtetések

A hatósági lakáskiutalás II. világháború alatt újraélesztett rendszerét 1945-ben a zsidóüldözés és a háborús pusztítás nyomán támadt lakásügyi káosz, az azt követő években pedig az állandósult lakáshiány kényszerhelyzete tartotta fenn Budapesten. A tömeges hajléktalanság fenyegetésére a politikai hatalom a meglévő lakásállomány hatósági ellenőrzés alá helyezett elosztásával válaszolt. A jogi szabályozás a lakásbérlésre vonatkozóan már a háborús évek alatt részleteiben bevezetett hatósági korlátozás rendszerének eszközeit használta fel, a rendszer azonban 1945-től ért el addig nem ismert kiterjedtséget. A lakásbérlés 1945-ös, majd azt felváltó és az általam vizsgált időszak végéig, 1953-ig érvényben maradó 1948-as jogi szabályozása az „indokolt lakásszükséglet” lakószám és szobaszám arányára alapozott mércéjére épült. Az igényjogosultságot ez a mérce határozta meg, amivel a tömeges társbérletesítés is együtt járt. Az „indokolt lakásszükséglet” mércéje a társadalom valamennyi tagjára egyformán érvényes volt, a lakás és a társadalmi helyzet addigi viszonyát érvényen kívül helyezve.

A hatósági úton való lakáshoz juttatásból ugyanakkor a jog kizárt bizonyos kategóriákat. Nem voltak igényjogosultnak tekinthetők azok, akiket a politikai ellenség-kategóriákat intézményesítő büntetőjog alapján elítéltek. Ugyanakkor, míg a lakásbérlési jog a kérelmezés jogából kizárta őket, addig meglévő lakásukat csak bizonyos korlátok között vette el. Vagyis a lakáskérelmezés jogától és a lakástól, mint az egzisztencia részétől való megfosztás között a jogi szabályozás határt húzott.

Ami a budapesti lakásügy sajtóbeli megjelenését illeti, a koalíciós időszakban pártokhoz kötötten működő napisajtóban egyes pártok lakásügyhöz való viszonya markáns kettéválást mutat: kizárólag a kommunista napilapok tárgyalták rendszeresen a lakásbérlési rendszerrel kapcsolatos jelenségeket. Míg az 1945 és 1948 közötti években a lakásügy témája újra és újra előjött a *Szabad Nép*ben és a *Szabadság*ban, addig a többi párt napilapjában a téma jelenléte alig volt észrevehető. E hiány azzal magyarázható, hogy a lakáshelyzetet nem tették politikai kérdéssé, azt jogi úton szabályozandó és egy közhivatal útján kézben tartandó problémának tekintették. Sajtóorgánumaikban a budapesti lakáshelyzet mindennapi problémáira – a tömeges hajléktalanságra, a jogi és hivatali káoszra, a lakásokért folytatott vérre menő harcokban kiélesedő társadalmi sérelmekre, konfliktusokra, vagy egyszerűen csak a tömegeket érintő egzisztenciális ellehetetlenülésre és a pincelakásokban, romlakásokban, társbérletekben megélt kényszerhelyzetekre – irányuló reflexió és kritika teljes hiánya egy olyan felfogást közvetített, amely szerint a lakásügyi cselekvés számára a jog jelöli ki a mozgásteret és az érdekérvényesítés eszközeit.

Ezzel szemben a téma kommunista tárgyalásának tipikus műfaja a leleplező riport volt, amely konkrétan megnevezett személyekkel és lakcímekkel mutatott be a nyilvánosság számára lakáskonfliktusokat. Az 1945-től 1948-ig terjedő időszakban a lakásügy kommunista sajtó általi tárgyalása két szempontból is átalakult. Azzal a felfogással, amelyek szerint a lakásügyi cselekvés számára a jog jelöli ki a mozgásteret és az érdekérvényesítés eszközeit, a Kommunista Párt sem szakított még 1945-ban és 1946-ban. A leleplező riportokat mindenekelőtt a fasisztaellenesség határozta meg, a nyilasok, fasiszták érvényesülésének ostorozása és a lakásüzérkedés elleni kirohanások pedig a lakásügyi jogszabályok szankcionáló logikáját követték és kérték számon. A lakásrendszer működését is ennek megfelelően jelenítették meg: a konfliktusok kezelésében eljáró szereplők a jogszabály által cselekvési jogkörrel felruházott intézmények voltak. A nyilasok lakásainak kapcsán a lakáshivatal működésével szemben megfogalmazott kritika elsődlegesen nem a jogi szabályozást vette célba elégtelensége miatt, hanem a hivatali végrehajtást, amely nem szerez érvényt a nyilasokkal szemben elvárható – és a jog által is lehetővé tett – fellépésnek.

1947-től azonban a kommunista újságírás ábrázolásmódja gyökeresen megváltozott. A lakásügyi konfliktusok az osztályharc sémájában új értelmezési keretet kaptak. 1945-ben és 1946-ban a kritika, illetve a támadás elsődleges célpontjai, a lakásüzérek, a nyilasok és a lakáshivatal nem ruházódtak fel társadalmi minőséggel, 1947-től viszont a lakásügyi viták immár az osztályharc szerepeiben kerültek megjelenítésre. S ugyancsak átalakult a lakásügy terén cselekvési joggal felruházott szereplők köre is: a jogszabályi felhatalmazással bíró hatóságok mellé, illetve fölébe a kizárólag politikai legitimációval bírók állítódtak. A változás egyértelmű üzenetet fejezett ki: a politikai hatalom és az általa képviselt kizárólagos igazság felette áll a jognak. Amennyiben a jog nem képes a konfliktusok igazságos megoldására, úgy a politikai hatalom van az igazságtétel jogával felruházva.

Emellett a leleplező riport műfaja azt is jelentette, hogy a kommunista sajtó a lakásügyi érdekérvényesítés intézményeként is fellépett: konkrét ügyekbe avatkozott be. Míg azonban a sajtó lakásügyi diskurzusa hozzáférhető és megfejthető, addig érdekérvényesítő intézményként való működése nehezen érhető tetten. Így például az elemzett, 1946 és 1949 között zajló József körúti társbérleti viszályba a kommunista párti sajtó, azt a demokrácia és a reakció küzdelmeként, illetve osztályharcként megjelenítve, a közérdek kommunista elgondolása jegyében avatkozott be. Kérdés maradt azonban, milyen intézményes utakon és hatékonysággal járt egy ilyen beavatkozás. Lehetséges, hogy miközben a kommunista sajtó a nyilvánosság előtt a hatáskörrel bíró szereplő képében jelent meg, addig az egyes ügyekben nem tudott befolyással lenni a hivatali döntéshozásra.

A társbérleti viszályba beavatkozó sajtó működése ahhoz a kérdéshez vezet, hogy hogyan nyíltak meg és legitimálódtak azok az intézményes csatornák, amelyeken keresztül a hétköznapi életben a társadalmi közösség és az „ellenség" meghatározása végbement. A társbérleti konfliktus elemzésének kulcsát – és ugyanígy egy angyalföldi magánlaksértési ügyét is – bizonyos intézményes struktúrák, hálók állampolgári használatában jelöltem ki. Az eset kapcsán azt vizsgáltam, mennyiben volt lehetséges a koalíciós időszakban, illetve az azt követő első években egyéni érdekek hétköznapi érvényesítéséhez használni egy olyan politikai eszközt, amelyet az államhatalom központi szintjén a politikai ellenfelekkel szemben alkalmaztak. Konkrétan az 1946. évi VII. törvénycikk és az ezen alapuló büntetőeljárás hétköznapi vitákban való felhasználhatóságának kérdését tettem fel. Volt-e olyan gát a hivatalok és a hatóságok működésében, amelyet egy ilyen kezdeményezés nem tudott áttörni? A kérdés a korabeli politikai gondolkodók számára alapvető jelentőséggel bírt: egy ilyen magatartásforma hatóságok előtti sikeres érvényesítését, azaz intézményesülését a demokrácia megvalósíthatóságának problémájával összefüggésben tárgyalták. Problémaként vetődött fel,

hogy az új, „demokratikus” rendszerben egyéni érdekek érvényesítésére használhatóan nyíltak meg a lehetőségei és intézményes csatornái a társadalmi kategóriákkal szembeni, hétköznapi egzisztenciát is érintő büntető fellépésnek. Az általam a sajtóbeli visszhangból kiindulva felfejtett ügy a népbírósági perek nagyobb arányú feldolgozásának lehetősége fel mutat: csak tömeges vizsgálattal lehet érvényes választ adni arra a kérdésre, vajon állított-e korlátot a népbírósági gyakorlat a politikai eszközökkel való egyéni érdekérvényesítés elé. A vizsgált esetben a népbírósági döntés ugyan egy ilyen korlát meglétére utal – igaz, utóbb megkerülhetővé, illetve ledönthetővé vált –, azonban lehetséges, hogy ez a döntés csak egy szélesebb skála egyik pontja, az adott népbírósági tanács személyi összetételével a háttérben, míg egy másik ponton talán éppen egy ellenkező döntés állna.

Egy 1947 vége és 1949 közepe között lejátszódó magánlaksértési ügyben, melyben a közigazgatás kerületi és fővárosi szintje volt érintve, megint csak a lakáskiutalás működéséről alkotott, s a jogtól eltérő elgondolás intézményesülését vizsgáltam. Ebben az esetben a hatósági kiutalási rendszerben központi szerepet betöltő közérdek-fogalom kommunista értelmezésének érvényesítésére tett intézményes kísérlet nyomán konfrontálódtak a politikai berendezkedésről alkotott eltérő elgondolások. Azt a kérdést tettem az eset értelmezésének kulcsává, kik és miként, milyen intézményes eszközökkel próbálták érvényre juttatni ebben a hétköznapi konfliktusban a politikai rend kommunista elgondolását, illetve ez milyen intézményes akadályokba ütközött, hol húzódtak érvényesíthetőségének határai. Mivel azonban csak egyetlen ilyen jellegű esetet találtam, így általános érvényű megállapításokat egyelőre nem tudtam tenni. Ezt a megközelítést a korabeli hétköznapi konfliktusok egy másik területére is kiterjesztve lehet majd több eset vizsgálatából következtetéseket levonni.

A hatósági kiutalási rendszernek a jogtól eltérő értelmezése, illetve a jog által kijelölt határainak feszegetése nemcsak a kommunista sajtóban és különböző intézményes hálók állampolgári használatában jelent meg. A jogi keretekhez képest a kérelmezők egy részének érvelése már 1948–1949 körül a jogosultság egészen más képzetére épült. A lakásügyi beadványokban a jogosultságnak egy olyan ideologikus elgondolása jelenik meg, amely az „indokolt lakásszükséglet” logikájától eltérően, amely meghatározott nagyságú lakáshoz való jogot biztosított, magához a lakáshoz való jogot kötötte egy ideologikus kritériumhoz: a szocialista munka fogalmához. A jogi szabályozás által minden állampolgárra egységesen érvényesen felállított mérce helyett egy érdemelvű koncepció körvonalazódik: eszerint lakáshoz annak van joga, aki dolgozik (a társadalomért). Az érvkészlet a szocialista ember ideáljának toposzait használta: a kérelmezők azért kérnek lakást, hogy abban egyrészt munkájukra készülve pihenhessenek, másrészt magukat képezzék, fejlesszék, tanuljanak.

Joguk pedig azért van hozzá, mert munkájuk révén a dolgozók társadalmának tagjai, munkájukkal a szocializmust építik.

A jogosultság mellett a kizárást illető elképzelések ugyancsak eltértek a jogi keretektől. Egyrészt a „társadalmi ellenségnek” a büntetőjog által körülhatárolt kategóriáihoz képest egy tágabb, annak teljes ideológiai palettáját felvonultató köre jelenik meg, továbbá a jogosultságból való kizárást a szocialista társadalmi normák valamennyi megszegőjével, így a munka erkölcsének megsértőivel szemben is érvényesíttetni kívánják. Másrészt a jogosultságból való kizárás igénye mellett a lakásuktól történő megfosztásuk követelése is felbukkan. Ebben az ideologikus értelmezésben a lakás elvétele a szocialista társadalom ellenségeitől – legyenek azok osztályellenségek, vagy nem dolgozó normaszegők – szankcionáló tartalmat kap: a szocialista társadalom ellenségeinek, normaszegőinek nemcsak ahhoz nincs joguk, hogy a köztől lakást kapjanak (azaz igényjogosultak legyenek), hanem ahhoz sincs, hogy már meglévő lakásukat megtarthassák. A lakás ugyanis, mint a köz ellenőrzése alatt álló lakóterület egészének része, a társadalom ellenőrzése alatt áll (elvileg is, és a kiutalási rendszer működéséből adódóan a gyakorlatban is), így az abban folytatott életmód, tevékenység normalizálás és szankcionálás tárgya: a köz rendelkezése alatt álló lakóterületet nem lehet a társadalmi normákat megszegő tevékenységre használni.

Egy már 1945-ben is létező intézmény, a lakáskiutalási kérelmekhez csatolt munkahelyi igazolások gyakorlata ugyanezt az érdemelvű, a szocialista társadalom alapértéke, a munka köré szerveződő elgondolást követte. A munkahelyi pártszervek – üzemi bizottságok, pártbizottságok, szakszervezeti bizottságok – által kiadott nyilatkozatok, anélkül, hogy ezt az intézményt a jog bevezette volna, dolgozóik munkában szerzett érdemeit hangsúlyozzák, mint ami lakáshoz való jogukat bizonyítja. Továbbá jellemzőjük, hogy a párt- vagy szakszervezeti alapszerv jogot formál arra, hogy beleszóljon a lakáshivatali döntéshozásba: megszólítják a lakáshivatalt, és a döntését illető elvárást fogalmaznak meg vele szemben.

Az 1948 és 1952 között született lakásügyi beadványok elemzése után konkrét helyzetekben vettem szemügyre az ideologikus érvkészlet használatát. Az 1940–1950-es évek fordulójára vonatkozóan két kikristályosodott és konfrontálódó érvelési módot mutattam be: egyik oldalon a jogi keretek között maradó érvelési, illetve érdekérvényesítési módot, másik oldalon pedig az ideológia eszközeivel fellépőt. Ezen a ponton tettem kísérletet a magatartásmód és a társadalmi pozíció összekapcsolására is, ahogyan ez a szempont előbukkant vizsgálódásom egy másik pontján is: abban a megfigyelésben, miszerint az ideologikus érvelés eszköztárát az új rendszer káderei használták a maga teljességében. A

magatartásmód és a társadalmi pozíció összefüggése azonban ennél lényegesen szélesebb határok között is vizsgálható. A kijelölt időszak lakáskiutalási rendszerének vizsgálatát abból a nézőpontból is fel lehetne építeni, hogy milyen eszköztárat alakítottak ki lakásügyeik intézésében a különböző pozíciójú társadalmi csoportok, megfigyelhetők-e társadalmi helyzet szerinti elkülönülések abban, ahogyan az egyének az új rend, a „demokrácia" jegyében a társadalmi pozíció és a lakáskörülmények korábbi meghatározottságainak a hivatal általi felülírására tartanak igényt.

A kiutalási rendszerben természetszerűleg kulcsszerepet betöltő lakáshivatalt illetően kérdésem a döntéshozási gyakorlatra irányult. E kérdés tekintetében a forrásadottságokhoz alkalmazkodva a vizsgálódást a tanácsrendszer időszakára és a fellebbviteli szintre, azaz a Fővárosi Tanács Lakásgazdálkodási Osztályára korlátozva vizsgáltam a lakásügyintézésnek a hatósági kiutalási rendszerről a gyakorlatban kibontakozó szemléletét. Megfigyeléseim szerint a fővárosi tanács lakásosztályán – illetve bizonyos jelek alapján a kerületi lakásosztályokon is – a döntéshozás nem alkalmazott következetes szempontrendszert: a hivatalnokok számára nem volt egyértelmű egy ideologikus elveken nyugvó döntéshozás követése, bizonytalanság uralkodott a kiutalás ideologikus értelmezhetőségét, annak határait illetően. Úgy tűnik, e hivatal számára az ideologikus szempontokat követő, s társadalmi szankcióként gyakorolható lakáselvétel képezte az átléphetetlen határt a lakáskiutalás értelmezésében. Az ideologikus szempontokat is követő ügyintézés ezen a határon belül mozgott, méghozzá egy sajátos kettősségben: a véghatározatok jogi szempontrendszere és nyelvezete mögött az ügyintézés folyamatában – a szembenálló felek megítélésében – az ideologikus kategorizálás rendszere is működött. Vagyis a döntések hátterében ideologikus ítéletek is állhattak, azonban a jog nyelvével elfedve. Ez a sajátos kettősség a hivatali előadók iskolázottságának és szakképzettségének, valamint a hivatali ethosznak a kérdését veti fel. Hogyan függött össze a döntéshozási szempontok körüli bizonytalanságban a jogi ismeretek hiánya és esetlegesen a könnyen alkalmazható ideologikus társadalomképpel való helyettesítése? A további válaszadás megkerülhetetlenné teszi a személyzeti állomány és a személyzeti politika elemzését: milyen személyi állományt alakítottak ki az 1945-ben felálló lakáshivatalokban, és milyen cserélődések mentek végbe a következő években? Meghatározó volt-e arányában a rendszer káderének mondható előadótípus, aki hivatali székében ülve döntéseivel is az osztályharcot vívta?

Annak a határnak a léte, amelyen belül ideologikus szempontokat is követett a hivatal, a kitelepítés kérdéséhez vezet tovább. A megfigyelt esetek szerint egyfajta állampolgári elvárással szemben a hivatal nem volt hajlandó a lakáselvételt politikai szankcióként

gyakorolni: az ilyen jellegű állampolgári igényeket elutasította. Ugyanakkor az 1951. évi budapesti kitelepítés megbélyegzett társadalmi csoportok egzisztenciájuktól, annak részeként pedig lakásuktól való megfosztását jelentette, lakásaiknak a szocialista társadalom arra leginkább „érdemes" tagjainak történő elosztásával. A kitelepítés azonban nem került be a kerületi lakásügyintézés hatáskörébe: az elvett lakások kiutalása nem a kerületi tanácsokon keresztül történt. Viszont az a tény, hogy az egzisztenciától való megfosztás, mint politikai büntetés lehetséges volt, igaz, egy erőszakszerv, az ÁVH hatáskörébe utalva, meghatározó lehetett a képzet társadalmi jelenléte tekintetében: nem véletlen, hogy egyes állampolgárok egy ilyen fellépést, mint lehetségest várták el a lakásosztálytól. Nem mellékes kérdés, hogyan alakult egy ilyenfajta büntető gyakorlat 1945-től kezdve: a politikai bűnösökkel való bánásmód kialakításában az egzisztenciától történő teljes megfosztás gondolata vitát váltott ki 1945-ben, és a lakásbérlési jog is pontosan kijelölt korlátokat szabott lakásuk elvétele előtt.

A lakáskiutalási rendszer működését illetően a társadalmi gyakorlatban megjelenő ideologikus elgondolás kapcsán kialakulásának kérdését is fel kell tenni. Mind a köz (a társadalom) szolgálatának, mind a munkának a motívuma jelen volt a jogi szabályozásban is: aki közérdekű munkát végzett, az az „indokolt lakásszükséglet" mércéjén felül dolgozószobaként további szobára tarthatott igényt. A munkahely által lakásügyi célra kiadott nyilatkozatok 1945-ben még ennek igazolására szolgáltak: a közszolgálati alkalmazott külön dolgozószobára való jogosultságát bizonyították, anélkül, hogy a lakáshivatal döntését illető elvárást fogalmaztak volna meg. A köz(érdek) szolgálata azután kommunista jelentéstartalommal telítődött, és egy kiterjesztett értelmezést kapott: nem külön dolgozószobára, hanem magára a lakásra való jog mellett érveltek vele. Felvetődik azonban a kérdés, vajon a kommunista ideológiának a közérdeket minden magánérdek fölébe helyező, sőt, a magánérdeket kiirtó embereszménye nem bírt-e olyan erővel, amely a jogban és ezáltal a hétköznapi emberek képzeteiben, illetve egy intézményes gyakorlatban is meglévő kapcsolódási pontok nélkül is kialakította volna ezt az ideologikus átértelmezést.

Ez a kérdés már a mentális átalakulások folyamatához vezet tovább, aminek a vizsgálatára disszertációm keretei között nem vállalkoztam. Így nem indultam visszafelé az időben, és nem vontam be megfigyeléseimbe az 1944-es budapesti lakáshelyzetet, azaz a zsidóság lakástól való megfosztását és ezen lakások újraosztását. Az úgynevezett „zsidó lakások" elosztása ugyanis már olyan alkalom volt, amikor egy megbélyegzett társadalmi csoportot lehetett egzisztenciájától megfosztani, illetve azt kisajátítani, illetve társadalmi csoportokhoz tartozásra, valamint a közérdekre történő hivatkozással a lakásviszonyokat újrarendezni.

Az 1945-ös átalakulás kapcsán nem világítottam meg a közgondolkodás és közbeszéd közvetlenül a háborút követő alakulásának a lakásügyi érvelési gyakorlatból kibontható folyamatait. Ebből a szempontból külön kiterjedt és aprólékos elemzést igényelnének – és érnének meg – az 1945-ös lakásviták. Azokhoz a folyamatokhoz lehetne közelebb jutni, ahogyan egymással párhuzamos igazság-igények formálódtak, koptak ki, vagy váltak dominánssá. Talán éppen a háborút követő hónapok alatt zajló újraorientálódásban, amiben a maga hétköznapi ügyeit intézve a társadalom bármely tagja részt kellett, hogy vegyen, mutatkozik meg legvilágosabban az a folyamat, ahogyan a hétköznapi emberek meglévő mentális készletüknek és az új helyzethez való alkalmazkodásnak az összeegyeztetéséből a maguk feje szerinti helyzet- és szerepértelmezéseket alkottak.

Mind az 1944-es, mind pedig az 1945-ös év budapesti lakásügyi eseményei a társadalmi folytonosságok és törések problémájába illeszthetők bele, ha ezekhez az eseményekhez a korábbi gyakorlatban szerzett társadalmi tapasztalatok újrahasznosításának, újra-, illetve átértelmezésének kérdésén keresztül közelítünk. Innen nézve éppen annak a társadalmi dinamikának a megragadása és magyarázata jelentheti a legfontosabb továbblépési lehetőséget, amely ezekben a mentális folyamatokban, a társadalmi értékek és jelentések változásában, hétköznapi újraalkotásában jött létre.